

HEKLER ANTAL LEVELEI FELESÉGÉNEK, KISS ILONÁNAK GÖRÖGORSZÁGBÓL¹

1913 őszén Görögországba, majd innen tovább Kis-Ázsiába indul tanulmányútra. Első levelét „a Graz földéjzetén a nyílt tengeren, Triest – Brindisi között, 1913. IX. 29. d. u. 2 órákor” írja.²

A végtelen, beláttatlan tengeren írom soraimat. Egyedül élek ezen a nagy hajón idegen emberek között – gyönyörű a természet műve körültem –, és nincs kivel megosztanom lelkem felpezsdülő érzéseit...

A hajó, melyen utazom, egyike a legnagyobbaknak, miket eddig láttam, 3 emeletes földéjzettel, kényelmes kabinokkal, szalonokkal és kitűnő ellátással.³ 12-kor lunch, 4-kor tea, este vacsora ½ 8-kor. Már nem egy különlegességet tálaltak. A legkülönösebb, hogy a spárgát tegnap este utolsó fogásnak adták a pudding s gyümölcs előtt, ma délben pedig a virstli tormával is bevonult az előkelő társaságba ízletes magyar gulyás szomszédságában.

A hajón elég érdekes, de jelentéktelen emberek kerültek össze. Egész csinos típussorozat. Egy angol apa a lányával, akik órákon át rohannak föl-alá a földéjzeten karonfogva s elsöpörve minden akadályt. Van itt aztán egy fiatal osztrák báró, lenszín hajjal, aki rengeteget öltözködik, s bajuszos kis feleségét üres óráiban a déli tenger földrajzára oktatja. Minden szigetet megmond, előzőleg természetesen fölrohan a vezénylő tiszthez, s megfelelő adagokban teleshívja magát a Marco Polo-k tudományával. Akad a sok férfi között azután egy magános kis olasz nőcske, aki titkos imádókkal naphosszat bújócskát játszik. Mint utolsót említek meg egy valamikor szép napokat élt görög asszonyt, akinél a kokettéria most már leszorult a boka tájára.

¹ Görögországi és kis-ázsiai útja során első feleségének, Kiss Ilona Herminának írt levelei, 1913. ősz. Gépirat, Erdélyi Gizella másolata az eredetiről (a levelek előtt olvasható bevezetők a másolótól származnak), Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Adattár, MDK-C-I-76/6-13. A szöveget gondozta, lábjegyzetekkel ellátta Ugry Bálint (ELKH BTK MI). Szerkesztette Markója Csilla (ELKH BTK MI).

² Erdélyi Gizella megjegyzése. A leveleket Kiss Ilona Hermina adta át Erdélyinek, Hekler tanítványának, hogy lemásolja őket. Erdélyi valószínűleg publikálni szeretne volna a leveleket. Mivel a szöveg másolat, azaz tartalmazhat szövegrontásokat, a gépelt kéziratot a mai helyesírás szabályai szerint írtam át. Az általam átirrt szöveg mindazonáltal mindenben őrzi a szerző stílusát (megtartottam például a ma már archaikusnak számító szavakat – *UB*).

³ A Graz nevű hajó 1908-ban hagyta el az Österreichischer Lloyd trieszti hajógyárát, az Adriai-, a Jón- és az Égei-tengeren teljesített szolgálatot.

Holnap délben Corfuban leszünk. – A jegyeket H.⁴ megküldte Triestbe, de addigra már másolatokkal is biztosítottam magam...

Patras, 1913. okt. 5.

Ma délután 82 km-nyi utat a görög vasutak jóvoltából 6 óra alatt tettem meg, s most szerencsésen Patras első hotelének kényelmét és tisztaságát (?) élvezem. Délelőtt még az olympiai múzeum remekei között kóboroltam. Nem győztem lelkemet eléggé telestívní az utolsó benyomásokkal. A Hermes⁵ látása egyike a földi létezés legnagyobb élményeinek. Csak a föllállítása és kiegészítése lenne szerencsésebb.

A hajón Patrasba jövet egy kabinba kerülte[m] egy porosz Regierungsassessoral,⁶ akivel aztán Olympiában két igen kellemes estét töltöttünk. Az egyik alkonyon megmásztuk a Kronos hegyét, de sajnos a sok fa éppen az ásatások területét takarta el. Úttalan utakon, csuszamlásokon kúsztunk azután le a Heraionhoz,⁷ melynek fekvése határozottan a legmegragadóbb. A két teljesen felépített oszlop nagyon segíti a képzeletet. Különösen az esti szürkületben hat ez a romvilág feledhetetlenül. A nagy hiányosság érzését szárnys sejtések és látomások váltják föl.

Ma reggel új német barátomtól elváltam. Ő Kalamatan, Megalopolison át Naupliába tart. Az út jó részét öszvéren kell megtenni. Én ezeket a fárasztó lovagló túrákat lehetőleg későbbre halasztom, mikor nem gyötri már az embert ez a borzasztó forróság. Ma már kénytelen voltam a könnyebbik ruhámat fölvenni, csupa lucsok lettem a turista öltözetben. Olympiában 2 ½ napon át csirkéből és tojásból éltünk. Más a világért sem volt kapható. A pensioért mégis elkértek 12 ½ frct. Egyebekben nem lehetett kifogás az ellátás ellen... Ma este érkezik Olympiába Karo,⁸ a német intézet igazgatója. Én már nem várhatom meg.

Smyrnából rossz hírek járnak. Itteni értesülesem szerint a Kis-Ázsiából érkezőket Piraeusban egy kis piszkos szigeten 5 napos quarantine-nek vetik alá. Aki egészséges, itt bizton megbetegszik, s amellet anyagilag is jól megfejik. Ha ez igaz, úgy aligha mehetnek Kis-Ázsiába. Pedig roppant sajnálnám, ha eredeti terveimről le kellene mondanom. Holnap teljes tájékozást nyerek majd Athénben...

Az újjörög tudományomnak igen jó hasznát látom. Ha 3 hónapig csak görögül érintkeznék, úgy beszélnék, mint valami bennszülött.

⁴ A személyt nem sikerült azonosítani. Talán az emlegetett régész és klasszika filológus Rudolf Heberdey (1864-1936), egyetemi tanár.

⁵ Az egykor (talapzata nélkül) több mint két méteres márványszobor első darabjait az Ernst Curtius (1814-1896) által vezetett feltárások során találták meg 1877-ben az olympiai Héra-templom romjai között. A Hermést és a gyermek Dionysost ábrázoló szobrot hagyományosan Praxitelés (i. e. 390 k. - i. e. 320 k.) munkájának tartják, készülését i. e. 340 - i. e. 330 körülre teszik.

⁶ „Kormánytanácsossal”.

⁷ A Héra-templom az olympiai építmények egyik legrégebbike, az i. e. 6. század elején épült.

⁸ A klasszika archeológus Georg Karo (1872-1963) 1910 és 1919 között volt az athéni Német Régészeti Intézet (Deutsches Archäologisches Institut Athen) igazgatója.

Chios szigete mellett – útban Smyrna felé, 1913. X. 19. d. e.

Nyílt tengeren, Chios szigete mellett írom ezeket a sorokat, annak a szigetnek a partjai közelében, mely Mikkiadést és Archermost⁹ szülte, a fejeit annak a szobrászi iskolának, melynek a bájos jón kórék megteremtésében oroszlánrésze volt. A verőfény meleg ragyogással önti el a partokat, gyönyörű időnk van. Bezzeg másként volt tegnap délután, mikor emeletmagas hullámok között hanyódtunk. Ilyen viharban még nem volt részem, de jól, baj nélkül kiálltam. Most már bízvást szállhatok tengerre a leggonoszabb időben is... Hogy a szél mértékéről fogalmad legyen, megemlítem, hogy Kalamata kikötőjében a pár pillanat alatt támadt ciklon, mint a semmit tépte el a hajó ércfonalas, hatalmas tartóköteleit, s ha a leleményes kapitány rögtön teljes gőzzel el nem hagyja a kikötőt, ki tudja, mi történt volna. Ugyanezt a vihart élveztük aztán mi, Piraeusban beszálló utasok Vathy-ig (Samos).

A rossz tenger s a sok rakodni való alaposan megkéleltetett. Már ma reggel Smyrnában kellett volna lennünk, de csak holnap délelőtt érkezünk oda. Ephesosba csupán kedden indulhatok, pedig már hétfőre várnak. Úgy gondolom, november 15-re ismét Athénben leszek. Heberdeyvel¹⁰ együtt térünk meg, s reméljük, hogy sikerül a quarantaintet kikerülni. Heberdey levele szerint alig fordul elő már koleraeset Smyrnában. Aggodalomra tehát nincs ok. Heberdey levele bírt rá, hogy mégis útnak induljak.

A kirándulásokat Ephesosba, Prienébe, Miletosba és Pergamonba még lehetőleg októberben fogom megtenni, míg a napok hosszabbak. Pergamonban még javában folynak az ásások. Hihetőleg ott is látok valami érdekeset, bár Hepding¹¹ szerint „bisher nichts Erschütterndes gefunden”¹² A meglepetés rám vár...

Miletosból és Prienéből hazatérve, „lelkében tele nagy benyomások emlékével” írja:

Ephesos, 1913. okt. 28.

... Az Ephesoson kívül töltött 5 napom eddigi egész utazásom legfárasztóbb, de legragyóbb része volt. Az első nap teljesen útban telt el. Reggel 9-kor szálltam vasútra. 1/2 12-kor Sokiában lóra ültem, s este 7-kor érkeztem meg Miletosba, a németek házába, ahol két eddig még nem ösmert úr vendégszeretét élveztem. A második napot a

⁹ Az i. e. 7-6. században élt chiosi szobrászok; idősebb Plinius (23/24-79) említi őket név szerint (Nat. hist. 36, 11-12).

¹⁰ A régész és klasszika filológus Rudolf Heberdey (1864-1936) 1903 és 1909 között az athéni Osztrák Régészeti Intézetben (Österreichisches Archäologisches Institut Athen) dolgozott, 1909-ben az innsbrucki egyetemen kapott professzori állást. 1911-től 1934-ig a grazi egyetem régészprofesszora volt.

¹¹ A német klasszika filológus Hugo Hepding (1878-1959) 1904-ben ösztöndíjasként került az athéni Német Régészeti Intézetbe, 1906 és 1914 között részt vett a Wilhelm Dörpfeld (1853-1940) vezette pergamoni ásásokon.

¹² „Eddig semmi izgalmas nem találtatott”.

Didymaia-i kirándulás foglalta le. 2 ½ órai lovaglás oda s ugyanennyi vissza. Itt is a németek vendége voltam. A harmadik napon dr. Gerkan¹³ vezetésével Miletos romjait jártam végig (kb. 20 km gyaloglás és 2 órai lovaglás!). A negyedik napon átlovagoltam Prienébe, honnan ma reggel indultam el. Priene és Didymai a koronája mindannak, amit eddig láttam. A legnagyobb lelki élmények, mikben halandó embernek része lehet. Csak az a kár, hogy ily nehezen közelíthető meg. Hotel sehol sincs (Sokiát kivéve), ha a németek valakit be nem fogadnak, török parasztházban hálhat, amit nem képzelek mennyei élvezetnek. A Meandros síksága, mely két hegylánc között nyúlik el a tengerig, természetileg is igen szép és érdekes. Lóháton járva az ember közelebb férkőzik a természet szívéhez. Nyugodtan szemlélődhetik, elmélyedhet; nem csodálom, hogy ezeken a nagy méretekben tartott tájakon fogant meg először a görög bölcselet. Ez a nagy jón gondolkodók hazája.

Úgy tervezem, hogy holnapután 3 napos túrára indulok, s megnézem Hierapolist és Laodikeiát, melyek már festői fekvésüknél fogva is megérdemlik a látogatást. A jövő hétre marad Pergamon, azután szombaton, november 8-án ismét hajóra szálllok, hogy valamiképpen Athénbe jussak. Hihetőleg addigra vége a quarantaine-nak, s egyenesen mehetek...

Gondjali,¹⁴ 1913. XI. 1.

Esteledik. Kint már homály fedi a szemhatárt: behúzódtam az itteni kis szálloda ebédlőjébe, s lelkemben vizsgálgom, rendezgetem a mai nap gazdag benyomásait...

Tegnap délelőtt 10 órakor szálltam vasútra Ayassouloukban. 7 órai elszenvedett utazás után érkeztem délután 5 ¼ órakor Gondjaliba, mely már jócskán bent van Kis-Ázsia belsejében (Smyrna–Aidin–Dineri vonal). Maga az út inkább ethnikaig, mint tájképileg érdekes. Vasli és Geraikio állomások között először volt módomban eleven törököket közvetlen közelből, szag szerint is élvezni. Elképzelhetetlen vad rohammal szállották meg a vasúti kocsikat oly tömegben, hogy az első osztályú kocsik is megteltek a díszes társasággal. Mondhatom, rendkívül ellenszenves és kellemetlen népség. Némelyik tekintetének mélyén konok fanatizmus lángol. Menten fölnyársalna minden európaít, de fél, gyáva. Általán jellemző erre a fajra valami végtelen tunyaság, mely pusztulásba viszi őket, mely mögött azonban egy végzetes kitérésre válható szenvedély üszke lappang. Nincs más mód a törökök megmentésére, mint európai uralom, mely munkához szoktatja őket, s értékes tulajdonságaikat – a józan becsületességet, stb. – hasznosítani tudja. Ha így megy tovább, az élelmes, ravasz görögök az egész vonalon teljesen háttérbe szorítják őket. Az utóbbi években a görög elem Kis-Ázsiában rendkívül megnövekedett. A vasúti hivatalokban mindenütt görögök ülnek. A törökök itt is hasznavehetetlenek. És ehhez járul még a török faj szem-

¹³ Armin von Gerkan (1884–1969), balti-német klasszika archeológus. 1908 és 1915 között a Theodor Wiegand (1864–1936) által vezetett kis-ázsiai ásatásokon vett részt.

¹⁴ Vasúti csomópont, a mai Goncali település.

1. Hekler Antal 1930 körül

van még egy jeles tulajdonsága: a konyhája kitűnő. Rég ettem oly ízletesen, mint tegnap és ma.

Ma reggel $\frac{1}{2}$ 7-kor fölkeltem és $\frac{1}{2}$ 8-kor lóra kaptam, hogy délelőtt Hierapolisszal végezzek, s lehetőleg naplemente előtt még a Gondjali közelében levő Laodikeia romjait is megtekinthessem. Tervemet megvalósítottam: $\frac{1}{2}$ 10 után már fölkapaszkodtam Hierapolis lejtőjére, hol két oldalt düledező sírkamrák köszöntik a látogatót. Hierapolis városát II. Eumenés¹⁵ 190 körül alapította Kr. e. egy körülbelül $2 \frac{1}{2}$ km hosszú és 160 m magas teraszon, mely a természet egyik legcsodásabb műve. Évezredek meszlerakódásból képződött, melyet az itt fakadó langyos, szénsavas, meszes forrás szolgáltatott. A forrás ma is bőven ontja a vizet, s a domboldal meredékein fehéren habzó vízesésekben omlik alá, a romváros közepén pedig kis tóvá szélesedik, melynek kristálytisza fenekén épülettöredékek pihennek. A víz kb. 25° meleg. Fürdőre csábított. Egykettőre megmártottam magam benne, s a forró nap lepedőjében megforgolódva hamarosan meg is száradtam. Csodás élvezet volt! Körültem messze senki, csak az óvilág emlékei. Ezt sem tettem még! November 1-jén 12-kor délben a szabadban fürdeni! A forrás gyógyító ereje vonzotta ide a letelepült görögöket. A kilátás a Lykos tágas, hegyek szegélyezte völgyére nyílik, melyet számtalan csobogó forrás hasogat át, s mely az év legnagyobb részében ingoványos, mocsaras. Hierapolis emlékei közül a legteljesebben a fürdők s a színház állanak. Csak az a kár, hogy rendszeres munkával nem tisztogatták ki a színház belsejét s az összeomlott színpad még ma is egykori összevisszaságában van. Külön érdekessége Hierapolisnak a Nekropolis, mely jól fenntartottságában talán még Pompejit is felülmúlja. Nagyon tanulságos, amint itt az ember

mel látható biológiai gyarlósága. A férfiakban nincs erő, energia, a nők pedig, amennyire láthatók, silányak és csúnyák. Van okuk tehát rá, hogy elkendőzzék arcukat. Itt a vidéken különben rendszeren fedetlen arccal járnak, s csak ha idegen közeledik, húzzák arcukba a kendőt.

Tegnap este megérkezve szinte aggódtam, ugyan micsoda gyenge kis hotel vár reám. Ámde Kis-Ázsia is szolgálhat egyszer kellemes meglepetéssel. A hotel kicsiny ugyan, de például rendes és tiszta. S ma reggel nem is voltam egyedül; egy 5 tagú angol család pihent itt néhány napig. A néhány óra alatt, amit együtt töltöttünk eszmecserevel, nem nagy kárt tettünk egymásban. A hotelnek

¹⁵ II. Eumenés (i. e. 220 k. – 159) pergamoni uralkodó, az Attalida dinasztia tagja.

a legkülönbözőbb síremléktípusokat egymás mellett, eredeti elrendezésükben látja. Amit ma Hierapolis nyújt, az persze mind már a római idők emléke. Alapítása óta többször sújtotta földrengés. Az utolsó helyreállítási munkák Caracalla és Alexander Severus¹⁶ idejéből valók. Gondolhatod, hogy Hierapolis milyen mélyen fölszántotta a lelket, s mennyi gyönyörűséget nyújtott a természet, melybe II. Eumenes ezt a kis emberi fészket beágyazta! Alig akartam megválni [tőle]! De a rohanó időre s lomhán cammogó telivéremre való tekintettel $\frac{1}{4}$ 2-kor nehéz szívvel ismét aláereszkedtem a völgybe. 4 óra előtt már Laodike romjai között bolyongtam, melyek Hierapolis után bizony szegényesen hatnak. A két színházból jóformán csak a nézőtér padsorai, a Gymnaseionból csak néhány fal és boltív állanak még. Az Odeionból alig maradt kő kövön. Ornamentális részletek, szobrászi dísz nyoma sehol. Hierapolis ezzel is elég bőven szolgál. Különösen a színház ornamentikája kötött le hosszan. Igen jellemző munka, s körülbelül Caracalla idejéből való lehet.

Amint ez a pár sorocska már sejteti, láthatod, hogy lelke befogadó medencéje ma sem szenvedett vízhiányban! Ismét egyike volt életem nagy, feledhetetlen napjainak. Ezek azok a napok, melyek az élethez kötnek, melyek szorosán hozzáláncolnak a földi léthez, melyek megtanítják az embert a nagy értékek forrásaira, megmutatják, hol van a lélek számára enyhülés, hová menekülhet, ha körülte egyszerűre minden sivár és örömtelen lenne!

És sajtáságos, egész nap eszembe sem jutott, hogy az életösztönre sarkalló ezek a csodás élmények – éppen halottak napjára esnek! Lelkemből feltör a fájdalmas emlékezés arra, aki ott kint nyugszik a Kerepesi temetőben. Szegény jó Atyám!¹⁷ Első utaimat neki köszönhetem. Az élet nagy értékeinek országútján az első állomásokhoz ő vezetett. S minő örömmel és szerető rajongással! Minden hálás kegyelet csak maréknyi semmi az ő nagy atyai jóságához képest.

De ne tovább! Szomorú akkorddal zárult mai levelem, szinte akaratomon kívül...

Holnap visszatérek Ephesosba, s hétfő este már Pergamonban leszek. Szombaton, 8-án hajóra szállok Athén felé, hová vasárnap, 9-én érkezem.

Athén, 1913. nov. 24.

Künn a telihold szinte nappali fényességgel árasztja el az utcákat. A lámpák csak a főútvonalakon égnek, a mellékutcákon csak a mennyei fényesség tündököl. Athén városa holdvilágos éjleken gazdagszik.

Barátaim ma éjszaka fölvándorolnak az Akropolisra. Én nem tartok velük. Este felé kissé lázasnak éreztem magam. Egy adag aszpirin hamarosan segített ugyan, s most semmi bajom, de óvatosságból nem megyek ki. Nincs időm rá, hogy pár napig esetleg az ágyat nyomjam.

Kis-ázsiai utam eredményességén 3 német kollégám annyira felbuzdult, hogy

¹⁶ Caracalla (188–217) és Severus Alexander (208–235) római császárok.

¹⁷ Hekler Elek (1849–1905) ügyvéd, királyi tanácsos.

holnapután útnak erednek. Alig hiszem, hogy nekik is annyira kedvez majd még az idő, mint nekem. A november a nagy esőzések ideje. S ha egyszer a Meander megáradt, bajos átjutni Miletosba.

A jövő héten alighanem néhány napra Delphibe megyek Dr. Wieganddal.¹⁸

Athén, 1913. nov. 29.

Munkásságom itt igen gazdag aratást ígér. Oly eredményeim vannak, mikről nem is álmodtam. Rendkívül jól esik az itteni környezet, hol a társalgás, az érintkezés mindig újabb és újabb ösztönt ad a tudományos kutatáshoz. A vendéglőben közösen szoktunk délben-este étkezni: Heberdey (egyet. tanár), Fimmen,¹⁹ Wiegand és én. Néhány nap múlva csatlakoznak a Kis-Ázsiából visszatérők: Matthies,²⁰ Neugebauer²¹ és Bauer.²² Különösen Heberdeyvel töltöttem már sok értékes órát. Wieganddal egy nagyobb közös munka cölöpeit rakjuk le...

Itt tegnap óta hidegre fordult az idő. Tegnap egész nap szakadt az eső, ma kisütött ugyan a nap, de a hófedte hegyek felől csípős szél kerekedett. Délután az Akropolison a szabadban dolgoztam; majd megvett az Isten hidege. Délelőtt múzeum, délután Akropolis, este a német intézet könyvtára, ez most jóformán mindennapos munkarendem...

Későre jár az idő. Lepihenek. Holnap ismét erős munkanapra virradok. Az egyik készülő dolgozatomat szeretném véglegesen tető alá hozni. Vederemo.²³

¹⁸ Theodor Wiegand (1864–1936) számos görögországi és kis-ázsiai ásatás résztvevője, vezetője volt. 1912-ben bízták meg a Berlieni Állami Múzeumok (Staatliche Museen zu Berlin) Antik Gyűjteményének irányításával.

¹⁹ A klasszika archeológus Diedrich Fimmen (1886–1916) 1912-től az athéni Német Régészeti Intézet munkatársaként dolgozott.

²⁰ A klasszika archeológus Georg Matthies (1887–1914) 1913-tól az athéni Német Régészeti Intézet ösztöndíjasa volt.

²¹ A klasszika archeológus Karl Anton Neugebauer (1886–1945) 1913-tól az athéni Német Régészeti Intézet ösztöndíjasa volt.

²² Nagy valószínűséggel elírás, a szóban forgó személy pedig a német klasszika archeológus, Paul Victor Baur (1872–1951), aki a 20. század első évtizedeiben többször megfordult Athénban, később a Német Régészeti Intézet levelező, majd rendes tagjává választották.

²³ „Meglátjuk.”

Közel egy hónapos, odaadó munkában töltött athéni tartózkodás után hazatérőben útba ejti Konstantinápolyt is, ahonnan ezeket írja:

Konstantinápoly, 1913. dec. 15.

Csöndes, verőfényes időben hajóztunk Konstantinápolyig. Itt az idő meglepően hűvös, amit különösen a múzeumban sínylettem meg. Álldogálás, jegyezgetés közben majd meggémberednek az ember tagjai. Ma végigjártam a gyűjteményt, hogy lássam, mikorra végezhetek. Pénteken a múzeum zárva van, ez a nap tehát elesik. Ha sikerül tervem és csütörtökön munkámmal végzek, akkor pénteken délután a gyorsvonattal indulok, s vasárnap délből 1 órakor érkezem meg a Nyugati pályaudvarra. Ha nem végeznék, úgy vasárnap indulok, s kedden érkezem a mondott időben. Biztosat táviratilag közlök. Úgy érzem, a korábbi terminus lesz az igaz...

Itt még mindig fordulnak elő elszigetelt koleraesetek, mit csak a hajón tudtam meg. Igen kellemetlen volt az első impresszióm, amint reggel kivettem a lábamat a hotelből. Négy férfi hordágyon, pokróccal letakart halottat vitt el mellettem rohamlépésben... Tán ez is egy, kivel a kolera gyorsan végzett. Mondhatom, az élmény kissé nyomasztólag hatott lelkemre.